

РЕЦЕНЗИЯ

на дисертационен труд за получаване на
образователната и научна степен "Доктор"

Автор на дисертационния труд: Милен Красимиров Марков, редовен докторант към секция „Средновековни Балкани“ в Института за балканистика с Център по тракология „Проф. Александър Фор“ – Българска академия на науките

Тема: „Арианството в Югоизточна Европа през IV в.“, с научен ръководител: доц. д-р Златомира Герджикова (ИБЦТ–БАН)

Рецензент: доцент д-р Иво Симеонов Топалилов (Института за балканистика с Център по тракология „Проф. Александър Фор“ – Българска академия на науките)

Милен Марков завършва през 1998 г. магистратура по право в Бургаски свободен университет, през 2011 г. завършва паралелен курс на обучение в Софийска духовна семинария „Св. Йоан Рилски“, а през 2020 г. завършва курс на обучение в Православна духовна академия „Св. Св. Кирил и Методий“ – Пловдив. От януари 2019 г. до 2022 г. е редовен докторант към секция „Средновековни Балкани“, професионално направление 2.2 История и археология научна специалност: Средновековна обща история в секция „Средновековни Балкани“ в ИБЦТ – БАН. По време на обучението си наред със специфичните курсове е завършил и латински и старогръцки.

Рецензираният дисертационен труд съдържа общо 300 страници. Основният текст предлага увод, пет глави, заключение и списък на използваните извори и литература, като структурата е ясна и логична.

Темата е оригинална и до този момент не е била обект на подобно обобщаващо изследване в научната литературата изцяло, включващо интердисциплинарния подход. Тя изследва основният богословски спор в християнството през IV в., поставящо в определени моменти солидността на християнската църква, особено след нейното институционализиране, с акцент върху днешните северни Балкани. А това не е случайно, защото някои от титулярите на епископските катедри между Константинопол и Сирмиум, са сред най-влиятелните представители на арианството през втората половина на IV в. Освен това, както докторантът ясно представя, въпросният спор или спорове, не може да се разглежда като чисто богословски, но има също така и изцяло

политически оттенък, предвид значението на църквата за империята, довело и до прякото вмешателство на императорите в него. Без съмнение, темата на изследването е изключително актуална, а пък териториалният обхват е подчертан и от разположението в него на столицата на империята – Константинопол.

В увода (с. 5-30) са представени целите и задачите, хронологическия (от 343 до 395 г.) и териториалния обхват на изследването, в обхвата на диоцезите Тракия, Македония, Дакия и Илирик, проблемите на терминологията и използваната методология, които са ясно обосновани. Те са придружени от кратко представяне на античните извори и на съвременните изследвания, които ще бъдат взети под внимание и дискутирани в аналитичната част на дисертацията.

Първа глава (с. 31-69) е посветена на арианството, неговата същност, основни течения и периодизация. В нея се представят и анализират основните аспекти от развитието на това сложно и многообразно учение и движение, основните течения и богословски дебати, както и участници в него, довели до очертаването му като доктрина, което много често се извършвало на фона на противопоставянето им с техните опоненти, а в някои моменти и изключително тясната императорска обвързаност със споровете. Въпреки че главата има обобщаващ характер, още в нея ясно проличават възможностите на докторанта за направата на академично и задълбочено изследване върху една сложна по своя характер и специфика проблематика. Докторантът е успял да се ориентира ясно в сложните процеси на идентификация на отделните групи, взаимодействие, последователност, с изследване на основните причини и последици, но също така и да изкаже свои възгледи и мнение в една все още силно дискуссионна проблематика в научната литература.

За да може да се разкрие в нейната цялост арианството като доктрина и движение, доколкото това е възможно разбира се, е необходимо да се разгледа и официалната религиозна политика на императорите спрямо християнството като цяло, и спрямо арианството в частност. Това е направено във Втора глава (с. 70-123). По тясната връзка между императорите и разглежданият богословски конфликт ясно се обуславя от факта че почти всички императори в разглеждания период са били християни, но също така и поради ролята на християнската църква в политическия живот на империята и намеренията на императорите. Тази глава, както и първата, също има по-общ характер, въвеждайки читателя чрез анализ в църковната политика на римските императори от

Константин I до Теодосий I, имайки предвид правомощията на императора да определя държавната политика в различни сфери на обществения живот и в частност в областта на религията. Всъщност, някои от тях, като например Константин I, Констанций II и Валент играят ключова роля в опита за урегулиране на църковните конфликти и оформянето на имперската политика спрямо арианството през отделни периоди от IV в. Намесата на конкретно тези три императори е обусловена не само от факта, че са християни, каквито между впрочем са и другите императори от този период, с изключение на Юлиан, но и поради тяхната персонална обвързаност с проблематика поради една или друга причина. В тази глава ясно се разкриват техните конкретни действия и инициативи за утвърждаването на единна християнска догматика. Това, което прави докторантът обаче, и което показва неговата задълбочена представа в проблематиката е разкриването на нюансите в политиката на отделните императори към арианския спор и участниците от двете страни в него. В повече от тях той търси причините, взаимовръзките и резултатите. В този контекст не бих се съгласил с определението за осъществяването на наказателни акции от страна на Юлиан срещу отделни градове с преимуществено християнско население, като например Кесария Кападокийска и Антиохия (с. 104-105), още повече че в първия случай става въпрос за възстановяване на разрушените храмове и плащане на обезщетение за използването на строителни материали от езическите храмове и за наказания, свързани с опожаряването на храма на Аполон в Дафне. И в двата случая, а и в други, бих разглеждал неговите действия в контекста му на все още като pontifex maximus, какъвто е бил например и Констанций II, издал няколко едикта срещу ограбването на езическите храмове от християните за строителен материал. Всъщност, тези действия са с ограничен времеви и териториален характер и не могат да се впишат в цялостната императорска религиозна политика, чиято цел, както показва и самият докторант, е била по-различна. Впрочем, и религиозната политика на неговите наследници, като например Валентиниан I следва същия принцип на императора като pontifex maximus.

Без да подценявам написаното от докторанта до този момент, значителните приноси на неговия дисертационен труд се откриват в следващите три глави.

В Трета глава (с. 124-153) се разглеждат възможните пътища на проникване и последвалото разпространението на арианството в диоцез Тракия в периода между 318-343 г. Според докторанта те са преки и непреки (индиректни) и свързват региона с

основните ариански ядра – Александрия в Египет, Антиохия в Сирия, Палестина, Мала Азия и особено Витиния и не на последно място – чрез авторитета на конкретни личности, като например Евсевий Никомедийски, но също така и самия Арий чрез неговото заточение в Илирик, което му позволило да разпространи своето учение и така да получи нови поддръжници и последователи. Съответно, основните ариански центрове, с цялата условност на това понятие в диоцез Тракия са Хераклея (стариат Перинт), Анхиало, Хадрианопол, Филипопол, Августа Траяна, Амантия, Наисус, Рациария, Сингидунум и Мурса. Предвид факта, че християнството има традиции в тези центрове, проникването на арианството се търси контактите между тях и арианските ядра. Проникването на арианството се осъществява чрез търговците, заселването на компактни маси население от източните провинции на Балканския полуостров, което между другото е и в основата за по-осезаемото разпространение на християнството в края на III – началото на IV в., но също така армията и ветераните, които обаче са в ограничен брой. За да може да приложи представения теоретичен модел, Милен Марков използва наред с писмените извори, също и археологическите, епиграфските и нумизматичните паметници, което той прави с умела вещина. Без съмнение, единствено чрез комплексното изследване на всичките възможни паметници и материали може да се изследва представената тема и да се получат конкретни резултати, не само поради спецификата на темата, но също така и поради спецификата на паметниците и тяхната оскъдност. Впрочем, самата формулировка, касаеща изработването на теоретичен модел на разпространението на арианството в региона ми се струва претенциозна.

При извършването на анализа прави впечатление че докторантът познава основната литература по проблема, въпреки че на места не се използват основните публикации. Това касае например както епиграфските паметници с липсата на корпусите на Георги Михайлов (*Inscriptiones graecae in Bulgaria repertae*. Vol. I–V. Sofia, 1958–1997) и на Веселин Бешевлиев (*Spätgriechische und spätlateinische Inschriften aus Bulgarien*. Berlin, 1964), но също така и на археологическите материали. Въпреки това обаче, това не оказва влияние върху неговата преценка. Така, той е съвършено прав да твърди, че монетите не могат да бъдат разглеждани като доказателство за съществуването на преки търговски контакти между градовете, отсекли съответните емисии, и земите в диоцез Тракия, в които са открити находките (с. 147). Достигнатият извод, че за навлизането на арианството са способствали „търговски, икономически, културни и чисто житейски

(включително преселването на групи от хора)“ от арианските центрове към Балканите (с. 153) ми се струва логично и обосновано. Може би, едно кратко изследване и върху ясно изявения религиозен синкретизъм на местното население, също би било от полза при разглеждането на проблема за сравнително бързото приемане на арианството в региона, но също така и запазването на някои от неговите основни постулати и през първата половина – средата на V в. Впрочем, произходът на мигрантските групи, които се откриват в Тракия още от втората четвърт на II в., а вероятно са дошли и по-рано, през втората половина на I в., се свързва именно с тези земи, в които са разположени арианските ядра, и по-специално Сирия и особено Витиния. Връзките на последната с Тракия са особено интензивни и се отнасят още в предримската епоха.

Следвайки логиката на изследването, следващата, Четвърта, глава представя „Развитие на арианството в Югоизточна Европа през IV век“ (с. 154-212). В нея е направен аналитичен преглед на съществуващите сведения, косвени и преки, за разпространение и развитието на арианството в градовете на Балканския полуостров, интензивната дейност на водачите на арианските общини, провеждането на събори, взаимодействието между отделните ариански катедри, но и с имперските и местните власти, както и контекстът на развитие на арианството като цяло. При анализа прави впечатление неравномерното разпределение на известията от писмените извори и почти цялостната им липса за филипополските епископи. Тъй като писмените сведения са основният извор на материал, използван от М. Марков, в този случай, а и в други, той се е обърнал към резултатите от археологическите разкопки. В случая с мозайките от епископската (митрополитската) базилика на Филипопол, според мен, докторантът се е предоверил на изказаната теза в публикациите, че: „новите мозайки в епископската базилика в началото на следващия век, чиято цел е да се изтрие споменът за предишния епископ на града – Евтикий, който е домакин на Филипополския събор“ (с. 184). Действително, изкушаващо е да приемем една подобна теза, която е атрактивна. Но, резултатите от последните проучвания на мозаечните подове подсказва, че целта в случая по-скоро е била съвсем различна и едва ли има нещо общо със заличаването на спомената за Евтикий. От една страна, разкритите до този момент ранни мозайки не могат да се свържат ясно и категорично с арианството, въпреки нееднократните опити за това. От друга страна, местонахождението на строителния надпис на епископа на Филипопол ....*киану* (Маркиану или Лукиану) в средното пано на южния кораб, който се

отнася към времето на Теодосий I, когато е вероятно част от паметниците, свързани с арианите да са подложени на *damnatio memoriae*, ясно показва че в централния кораб по това време е бил изобразен мотив, който не е могъл да бъде премахнат или заличен. Всъщност, подмяната на мозаичните подове в базиликата се е извършвало постепенно и е било завършено през първата половина на V в., като е следвало ясно тенденциите, които са господствали в мозаичната иконография.

При направеният анализ прави впечатление на места и безкритичното приемане на църковната традиция. Един много добър пример за това е връзката на апостол Карп с Августа Траяна още във времето на ранното проникване на християнството в Тракия (с. 130). Скептицизмът тук идва не само от факта, че е възможна грешка с македонската Верея/Берое, което често се случва, но и поради факта, че по времето на Карп като ученик на апостолите, градът не е съществувал. Впрочем, подобен е и случаят с Марцианопол (с. 190), с предоверяването на Менология на Василий II, при чието съставяне, както е известно, се променя съществуващата църковна традиция.

Изследването в тази глава е една от основните в дисертационния труд на Милен Марков, разкрива възможността за съществуването на добре оформена мрежа между арианските епископи на Балканите. Доколкото обаче неин център е бил е Константинопол (с.259), е неясно, както е и малко вероятно, според мен, чрез издигането на катедрата и православния епископ, който заема второ място след Рим, да се цели пресичането на арианската тенденция.

За да може изследването на арианството в диоцез Тракия да бъде пълно, би трябвало да се изследва и проблемът с проникването на арианството сред готските групи, които се заселили на юг от р. Дунав. Това е направено в Пета глава, озаглавена „Готите и арианството в Югоизточна Европа“ (с. 213-253). Тук се разглеждат проблемите, свързани с навлизането на християнството сред готите, създаването и локализирането на т.нар. „Готска епархия“, и особено живота и дейността на епископ Вулфила – като светски и духовен ръководител, но с акцент неговите религиозни възгледи, принадлежащ към групата на омиите, заеманата позиция в структурата на Църквата, взаимоотношенията му с императора и ролята му в оформянето на готската християнска арианска идентичност. Това се осъществява и чрез разкриване на влиянието му върху останалата част от готите, преминали на територията на Римската империя при управлението на римския император Валент. Докторантът достига до извода, че

Вулфила не е заемал катедрата в Никополис ад Иструм, бидейки негов хорепископ. Вулфила е считан за пълноправен епископ, но свързан единствено с готите (с. 230). Анализирайки съществуващите писмени извори и археологически факт през призмата и на каноните на Втория вселенски събор е достигнато до заключението, че готите-ариани за разлика от своите православни съплеменници, остават извън Църквата при управлението на Теодосий I и неговите синове Аркадий и Хонорий. Те продължават да поддържат връзки с арианските общности в Империята за един сравнително продължителен период от време (с. 214).

В заключението (с. 254-260) Милен Марков обобщава постигнатите резултати в хода на изследването при написването на дисертационния труд.

Авторефератът отразява коректно съдържанието на дисертационния труд. Представените научни приноси са също така коректно представени, с изключение на първия, който касае по-скоро религиозната политика на императорите от IV в. в частта ѝ спрямо християните и особено арианите, отколкото в нейната цялост.

Милен Марков е автор на пет научни публикации, пряко свързани с темата на Дисертацията, които са излезли от печат. Те са в български и чужди издания и по този показател Марков безспорно покрива минималните наукометрични изисквания, залегнали в ЗРАСБ и правилниците към закона.

Предоставеният дисертационен труд е авторски труд на Милен Марков и в него не открих признаци на плагиатство.

Предвид всичко това, а и поради факта, че дисертационния труд представлява задълбочено и академично издържано изследване, в което авторът демонстрира ерудиция, познаването на тази сложна проблематика и ориентирането в нея, както и изказването и аргументирането на собствени наблюдения и идеи, включително и създаването на определени модели, които биха могли да бъдат използвани и при други подобни изследвания, препоръчвам на научното жури да присъди на Милен Красимиров Марков образователната и научна степен „доктор“ по професионално направление 2.2. История и археология.

София,

08.02.2025 г.

доц. д-р Иво Топалилов